

- 3 Там само. - Спр. 32427-ПФ, т.1-Арк.2,23,29,74.
- 4 Там само. - Спр.32295-ПФ, т.1-Арк.239-240 зв, т.3-Арх.5
- 5 Там само. - Спр. 32666-ПФ, Арк.40
- 6 Там само. - Спр.33442-ПФ,-Арк.27, 44-4 зв, 205-205 зв.
- 7 ЦДАГО України.-Ф.1, оп.25,спр.546-Арк.77
- 8 Архів Управління СБУ в Донецькій обл. - Спр.32636-ПФ, т.1-Арк.37,80 зв, 90
- 9 ЦДАГО України -Ф.1, оп. 25,спр.546-Арк.77
- 10 Архів Управління СБУ в Донецькій обл. - Спр.32035-ПФ, т.1-Арк.71,76,т.3-Арк.67
- 11 Там само. - Спр.32860-ПФ, т.1-Арк.97,100
- 12 Там само. - Спр.33076-ПФ, т.1-Арк.71, 115 зв-116
- 13 Архів Прокуратури Донецької обл.-Спр.1-547, т.1-Арк.9
- 14 ЦЗСД -Ф.5,оп.75, спр.190-Арк.51

Білошицький С.В. (Хмельницький)

ЛІКВІДАЦІЯ БІЛЬШОВИКАМИ ПОЛІТИЧНОЇ ОПОЗИЦІЇ НА ХАРКІВЩИНІ (1919-1925 рр.)

Ствердження радянської влади на Харківщині вже з перших кроків спиралося на насильство. Проте лише під час другої хвилі радянзації губернії, яка розпочалася в середині 1919 р., місцеві осередки опозиційних політичних партій зазнали потужного і організованого тиску з боку більшовиків.

Так, боротьба Харківської НК з націоналістичними партіями призвела до розстрілу 16 червня 1919 р. у Харкові 17 відомих політичних діячів, у тому числі колишнього голову "Союзу російського народу" Ільїна¹. Активно використовувалася і практика політичного за-

ручництва. Голова місцевого губвиконкому доповідав Харківській Раді, що: "...у випадку, коли буржуазний гад підніме голову, то, перш за все, впадуть голови заручників"². У 1919 році було завдано відчутного удару анархістським організаціям губернії. В грудні Центральному управлінню НК вдалося протягом місяця ліквідувати всі анархістські організації Харкова, звинувативши їх у кримінальних злочинах³.

З цього приводу газета "К свету" (орган асоціації анархістів м.Харкова), зазначала: "Замість співчуття, поради, влада з перших своїх кроків почала погрожувати розстрілами, замість хліба дала накази, замість волі - надзвичайну комісію. І вже знову чується стогін розстрілюємих, вигуки "Хліба!" Коли ж до влади звертаються: "Що ви робите?", вона відповідає: "Це воля бідноти"⁴. Буквально через кілька днів у Москві були розстріляні харківські анархісти М.Булаєв та В.Семенов, які були активними кореспондентами газети "К свету"⁵.

В Харківській НК уже до середини 1919 року значно розширилася мережа інформаторів за рахунок т.з. інструкторів-організаторів, інформаторів і кореспондентів, яка становила 50 інструкторів і 20 інформаторів. У 1921 році після евакуації сюди київських чекістів їх кількість виросла, відповідно до 80 і 200. Як наслідок, лише за 11 місяців 1921 року у відділи інформації надзвичайних органів Харківщини надійшло: від заводських і фабричних колективів - 2474 доноси, з радянських установ - 12 тисяч⁶. Крім того, під час ліквідації політичної опозиції органи ВУНК-ДПУ активно використовували спецзаходи: вербування агентів та провокації.

Є всі підстави стверджувати, що наприкінці січня 1920 року Харківська НК спровокувала ряд членів партії лівих есерів (інтернаціоналістів) на проведення екс-

пропріації для збору коштів на видання партійної газети. При проведенні експропріації члени партії есерів потрапили у засідку НК. Начальник СПО ВУНК С.Дукельський відзначав: "У такий спосіб вдалося розкрити справжню фізіономію "революціонерів" з лівоесерівського табору і ліквідувати їх подальшу "революційну роботу"⁷. Провокаційним шляхом було також викрито в 1920 році анархістську організацію в Харкові. Спочатку місцева НК оголосила про легалізацію анархістів та повернення їм свободи агітації. Після двох днів проведення анархістами мітингів, всі вони були переписані чекістами і на третю ніч заарештовані⁸.

На III Всеукраїнському з'їзді Рад ліві есери дозволили собі виступити за ліквідацію комнезамів, ревкомів, проти розширення функцій НК. Як результат - Центральне управління НК заарештувала учасників підпільної березневої конференції УПЛСР⁹. Водночас Харківська НК опублікувала відкрите обвинувачення проти лівих есерів у тому, що заарештовані учасники конференції УПЛСР з санкції свого ЦК чинили таємні "експропріації", тобто грабежі, причому разом із карними елементами. ЦК українських лівих есерів, ніби то знаючи про це, не засудив бандитські операції і не відмежувався від них, узявши, таким чином, на себе відповідальність за ці карні злочини¹⁰.

У вересні 1920 р. ЦК УПЛСР скликав III Всеукраїнський з'їзд партії, який планував прийняти антибільшовицьку резолюцію. Виходячи з цього, Центральне управління НК винесло постанову про затримку всього складу есерівського з'їзду. У ніч з 8 на 9 вересня 1920 року вимоги цієї постанови були реалізовані. 15 есерівських керівників були засуджені до ізоляції "до кінця громадянської війни". Партія українських лівих есерів була оголошена організацією, ворожою радянському ладу, а найбільш активні з українських лівих есерів

були притягнуті до кримінальної відповідальності. На місця була надіслана директива реалізувати цю постанову у всеукраїнському масштабі. Водночас стосовно "ідейно нестійких" осіб проводилася відповідна профілактична робота¹¹.

Навесні 1920 року підрозділами ВУНК було нанесено ще ряд ударів по представникам політичної опозиції. 8 та 10 листопада в Києві і Харкові було заарештовано членів ЦК УПСР С.Березняка та І.Лизанівського, що змусило ЦК партії ухвалити рішення про перехід партії на нелегальний стан¹². У листопаді НК вдалося заарештувати майже весь секретаріат харківської конференції Конфедерації анархістів "Набат" - Воліна (Ейхенбаума), Барона, Марко Мрачного (Кліванського), Лія Готмана (Давіда Когана), Левка Рубана (Ольгу Таратуру, Чекереса), Доленка (Олексія Олонецького) та інші. Майже одночасно була ліквідована асоціація анархістів у Києві, де з найбільш помітних діячів були затримані Консе, Акерман і Гофман. В цей же час заарештовано анархістів Полтавської і Роменської асоціацій¹³.

Виступаючи на II з'їзді КП(б)У 17 жовтня 1920 року, член ЦК РКП(б) Г.Пятаков заявив: "Ми не заперечуємо масового терору, ми його не заперечували і на I з'їзді. Намагайтеся бити противників по самих слабких місцях, проводьте масовий терор як засіб боротьби!" Врешті-решт українські партфункціонери так і робили. Всеукраїнський ревком ухвалив рішення не застосовувати в Україні січневого (1920 р.) декрету ВЦВК і РНК РСФРР про скасування смертної кари. Надзвичайним комісіям (починаючи з губернських) давалося право застосовувати позасудові репресії в справах, що "потребували негайного рішення"¹⁴. В серпні 1920 р. співробітниками НК було заарештовано Всеукраїнську конференцію РСДРП, у якій брали участь представни-

ляду справ меншовиків у складі представників ЦК КП(б)У, ВУЦВК та ВУНК була спочатку ув'язнена, а потім відправлена на заслання¹⁸.

Після розгрому меншовиків настала черга укапістів. В серпні 1920 року, наприклад, чекістами було відібране приміщення Вільшанського парткому УКП Харківської губернії. Місцеві укапісти були вимушені розпустити школу з комуністичного виховання партійних членів і кандидатів¹⁹. 28 жовтня 1929 р. секретар ЦК УКП А. Драгомирецький повідомляв ВУЦВК, ЦК КП(б)У та прокуратуру республіки, що "протягом останнього часу ДПУ майже щодня викликає секретарів Харківського губкому і заарештовує їх. Так уже заарештовано весь актив організації"²⁰. Через тиждень на Харківщині, під час засідання Дергачіївського осередку УКП, заарештовано і відправлено до губДПУ активістів осередку - Клименка, Доброскока, Коваленка і Гостроверха²¹. 11 листопада 1924 р. на місця надійшла шифрограма за підписом секретаря ЦК КП(б)У О. Медведєва, в якій вимагалось посилити "компрометацію УКП, збирати "компромат" і надсилати їх до ЦК КП(б)У"²². В той же день член ЦК УКП А. Річицький в листівці повідомляв, що він залишається єдиним неув'язненим членом ЦК партії і з години на годину очікує на арешт. Ще через декілька днів у Харкові було заарештовано весь актив партії - Приходька, Петренка, Висоцького, Клименка, Грищенка²³.

Для утримання все зростаючої кількості заарештованих опозиціонерів, у відповідності з декретами Ради Народних Комісарів РФ від 5 вересня 1918 р., ВЦВК - від 15 січня та 17 травня 1919 р. були утворені концтабори. Зокрема, в постанові ВЦВК "Організація таборів примусової праці" від 17 травня 1919 року йшлося про те, що "в усіх губернських містах... повинні бути відкриті табори, розраховані не менше, ніж на 300 чоловік

ки Катеринослава, Миколаєва, Одеси, Кременчука, Києва та інших міст (всього біля 100 делегатів). Наприкінці року заарештованим меншовикам був винесений вирок, згідно з яким 15 осіб були засуджені "за належність до правого крила РСДРП" до висилки у табір "на весь період громадянської війни", а 17 - до висилки в Грузію за те, що вони "терпіли у своїх рядах праве крило". Головний комітет оскаржив цей вирок у ВУЦВК, що скасував його. Однак українська НК не підкорилася цьому рішенням і виконала вирок у повному обсязі¹⁵.

Меншовик Вяловський 6 вересня на загальних зборах членів РСДРП говорив, що арешт конференції став свідченням "повного розгрому партії". На його думку, "ніякі попередні репресії стосовно партії не мали того фатального значення, яке має арешт конференції. На конференції були присутні кращі представники провінції. З їхнім арештом провінційні організації обезголовлені. На додаток до цього арешту проводилися арешти і на місцях... Конференція свого завдання не виконала, тому що не встигла винести жодної закінченої резолюції, не підсумувала результатів своєї роботи. Що стосується Всеросійської конференції, то ясно, що вона також відбутися не може, тому що, по-перше, з арештом української конференції позбавлений представництва весь південь Росії, по-друге, - і на півночі проходять повальні арешти і репресії"¹⁶.

В січні-березні 1921 р. ВУНК і Харківського НК були майже цілком розгромлені місцеві меншовицькі організації. Як відзначалося у щорічному звіті ВУНК, "...в результаті масових розромів і окремих арештів меншовики за весь звітний рік були цілком позбавлені можливості вести роботу не тільки масову, але навіть і організаційну"¹⁷. Тоді ж у Харкові була заарештована група членів РСДРП, яка за рішенням комісії по перег-

кожний"²⁴. Умови перебування арештованих у тюрмах, допрах та концтаборах були жахливими. За матеріалами циркулярів тюремної влади Харківської губернії в 1920-21 рр., в усіх підвідомчих установах відзначена повальна епідемія сипняку. За висновками лікарів, "медико-санітарна справа місць позбавлення волі - на останньому місці". Лише наприкінці 1920 року вийшов циркуляр, так, до речі, і не виконаний, про забезпечення кожного ув'язненого сінником та набитою соломою подушкою²⁵. Нерідко до затриманих політв'язнів застосовувалися тортури. В травні 1919 р., наприклад, члени ЦК УПЛСР виявили в Харківському арештантському будинку декілька десятків полтавських селян, звинувачених у антибільшовицьких виступах. Як було встановлено, протягом тривалого періоду "кожне день звинувачених на допитах жорстоко побивали з метою примусити їх визнати провину. Після допитів на тілі у заарештованих не залишалося живого місця"²⁶.

З серпня по грудень 1920 року біля 100 учасників Всеукраїнської меншовицької конференції перебували в Харківській в'язниці, де "їх розмістили в неопалюваних, дуже переповнених камерах, годували тільки супом, що на тюремній мові називався "Третій Інтернаціонал", так як складався з гнилих овочів, а ночами відбувалися масові розстріли, в більшості інтелігентів"²⁷. У квітні 1921 року у заяві до ВУЦВК Головний комітет РСДРП відмічав, що в Україні "у багатьох місцях заарештовані члени партії поставлені в цілком неймовірні фізичні і моральні умови існування, зазнають нічим не виправданих позбавлень і обмежень".

Активною формою боротьби з політичною опозицією в губернії Харківській більшовики вважали комплекси заходів проти партійної преси. Зокрема, в грудні 1918 року в Харкові владними структурами було оштрафовано меншовицьку газету "Наш голос" за те,

що остання напередодні взяття міста частинами Червоної Армії оголосила більшовиків завойовниками, які розорили своїм господарюванням південь і тепер претендують на залишки багатств України²⁸. Інколи долю видань, що виходили в Харкові, вирішували центральні державно-партійні органи. Так, дозволивши 6 лютого 1919 року меншовикам випуск власної газети "Наш голос", політбюро ЦК КП(б)У відразу доручило Харківському губпарткому "закрити газету, коли він знайде це за потрібне"²⁹, а вже через сім днів поставив завдання зменшити наклад газети до 2 тисяч примірників і закрити її взагалі протягом найближчого тижня, "підшукавши для цього найбільш зручний привід"³⁰.

20 лютого 1919 року співробітниками НК було проведено обшук в типографії лівоесерівської газети "Борьба", внаслідок якого газета була закрита, а ряд її працівників - заарештовано³¹. Одночасно в Харкові були ув'язнені члени УПЛСР Карелін, Вершинін та Саблін за випуск нелегальної партійної газети³². В липні 1919 року політбюро ЦК КП(б)У відмовило в заснуванні партійного друкованого органу революційним комуністам³³. 12 липня 1920 року, на черговому засіданні, воно прийняло рішення закрити газету УКП "Червоний прапор", діяльність якої "набула справді шовіністичний характер і веде демагогічну кампанію"³⁴. Цікаво, що це рішення було спровоковано самим редактором "Червоного прапору" М.Авдеєнком, який наважився скаржитися ЦК КП(б)У на дії органів військової цензури, що конфіскували одне число газети за інформацію про розгром більшовиками Кубанської партійної організації укапівців³⁵. Рішення політбюро було виконано через декілька годин. В ніч з 12 на 13 липня 1920 р. співробітниками Харківської губНК було зроблено трус в редакції та вилучено її печатку³⁶. Неодноразові клопотання ЦК УКП перед ЦК КП(б)У

про дозвіл на випуск власної газети і журналу завершувалися відмовою. Вище політичне керівництво республіки на своєму засіданні 4 грудня 1920 року визнало прохання укапістів "несвоєчасним"³⁷. 7 січня 1920 року Реввійськрада 14-ї Армії закрила газету харківських боротьбистів "Пролетарская правда" і заарештувала її редактора за розміщення замітки під назвою "Чем объяснить?", у якій "містилися злочинні заклики до червоного українського війська вичистити по закінченню війни з Денікіним Україну від російських комуністів"³⁸. Архівні матеріали також містять свідчення про закриття в 1920 році у Харкові органів Головного комітету РСДРП - газет "Начало"³⁹ та "Наш голос"⁴⁰. А наприкінці 1921 року Харківською НК було захоплено гектографи, на яких праві есери друкували свою газету "Голос социалиста-революционера"⁴¹.

Активним засобом боротьби харківських більшовиків із опозицією в першій половині 20-х рр. стала організація і проведення відкритих судових процесів. Харківська НК та ревтрибунал протягом грудня 1920 - квітня 1921 рр. готували та провели політичний процес проти членів т.з. промонархічного "Національного центру". Основою справи стало "Звернення вчених Півдня Росії до вчених Західної Європи", яке містило заклик до європейського співтовариства прийти на допомогу армії Денікіна для того, щоб призупинити "руйнівний поступ більшовиків". Звернення підписали близько 600 науковців, викладачів вищих навчальних закладів, музейних працівників тощо.

Саме за цим документом і добиралися кандидатури для показового процесу. Важлива роль у ньому відвдалась професорам М.Сумцову, Ф.Шміту, М.Левіту та іншим. Незважаючи на те, що покарання, винесене ревтрибуналом 29 квітня 1921 р., було не дуже суворим, процес, за задумом його організаторів, мав служи-

ти суворим попередженням тим політично активним громадянам, хто намагався в різних формах чинити опір радянській владі⁴².

Таким чином, можна констатувати, що в 1918-25 рр. в Харківській губернії більшовики знешкодилиорганізовану політичну опозицію. Помітне місце в арсеналі боротьби місцевих і центральних органів КП(б)У з опозиційними силами на Харківщині займали карально-репресивні методи, які спиралися на можливості спецслужб, інших правоохоронних органів, судову систему.

Шляхом впровадження органів політичної цензури більшовикам вдалося протягом кількох років практично ліквідувати легальну пресу інших політичних партій і угруповань, що виходили на території губернії.

Активну роль у боротьбі з місцевими опозиційними партійними осередками відігравала практика проведення публічних процесів і ідеологічних кампаній проти лідерів опозиції.

Ці заходи підкріплювалися впровадженням практики постійних чисток представницьких органів влади, внаслідок чого вже в 1921 році в Радах губернії представники опозиційних партій знаходилися в абсолютній меншості.

¹ Известия ВУЦИК. - 1919. - 19 июня.

² Мельгунов С.П. Красный террор в России. - М., 1990. - С. 28.

³ Дукельский С. ЧК на Украине. - Вермонт, 1989. - С. 27.

⁴ К свету (орган ассоциации анархистов г.Харькова). - 1919. - 2 февраля.

⁵ К свету (орган ассоциации анархистов г.Харькова). - 1919. - 11 февраля.

⁶ Семененко В. Слепая верность: из истории Всеукраинской

- ЧК // Провинциальная ЧеКа. - Х., 1994. - С. 22.
- 7 Дукельський С. Вказ. праця. - С. 31-32.
- 8 Мицюк О. Комуністична Україна. - Львів, 1921. - С. 22.
- 9 Известия ВУЦИК. - 1920. - 31 марта.
- 10 Маймескулов Л.Н., Рогожин А.И. Сташис В.В. Вказ. праця. - С. 219.
- 11 Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі - ЦДАГО України). - Ф. 1, оп. 6, спр. 18. - Арк. 64.
- 12 Отчет Центрального управления Чрезвычайных комиссий при Совнаркоме Украины за 1920 год и Всеукраинскому съезду Советов. - Х., 1921. - С. 19.
- 13 Голишков Д.Л. Крушение антисоветского подполья в СССР. - М., 1986. - Т. 2. - С. 47.
- 14 Волин С. Меншевики на Украине (1917-1921 гг.). - Вермонт, 1990. - С. 94-95.
- 15 ЦДАГО України. - Ф. 1, оп. 20, спр. 327. - Арк. 81-82.
- 16 Сбоник отчетов ВУЦИК, СНК, наркоматов, уполнаркоматов и центральных учреждений УССР VI Всеукраинскому съезду Советов РКК депутатов. - Х., 1921. - С. 4.
- 17 Державний архів Служби безпеки України (далі - ДА СБУ). - Спр. 62189-Ф.П. - Т. 3.
- 18 ЦДАГО України. - Ф. 8, оп. 1, спр. 182. - Арк. 30.
- 19 Там само. - Ф. 1, оп. 7, спр. 5. - Арк. 115.
- 20 Там само. - Ф. 8, оп. 1, спр. 182. - Арк. 73.
- 21 Там само. - Ф. 1, оп. 16, спр. 1. - Арк. 135.
- 22 Там само. - Оп. 7. - Спр. 5. - Арк. 101.
- 23 Винниченко і Україна 1920-1980-х: депортації, заслання. - К., 1994. - С. 7.
- 24 Балобольченко А. Всеволод Голубович і справа УПСР. - К., 1993. - С. 25.
- 25 Знамя (орган Харьковського комітета УПЛСР (меншинства)). - 1919. - 10 мая.
- 26 Волин С. Вказ. праця. - С. 94.
- 27 Там само. - С. 75.
- 28 ЦДАГО України. - Ф. 1, оп. 7, спр. 57. - Арк. 6.
- 29 Там само. - Арк. 8.
- 30 Там само. - Оп. 20, спр. 328. - Арк. 54.
- 31 Революционная борьба (орган Киевського комітета УПЛСР). - 1919. - 9 апреля.
- 32 ЦДАГО України. - Ф. 1, оп. 20, спр. 328. - Арк.
- 33 Там само. - Оп. 6, спр. 7. - Арк. 44.
- 34 Там само. - Оп. 20, спр. 194. - Арк. 30.

- 35 Там само. - Спр. 196. - Арк. 14.
- 36 Там само. - Оп. 6, спр. 7. - Арк. 110.
- 37 Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (збірники документів і матеріалів). - К., 1957. - Т. 1. - С. 42.
- 38 Волин С. Вказ. праця. - С. 95.
- 39 ЦДАГО України. - Ф. 1, оп. 20, спр. 194. - Арк. 218.
- 40 Сборник отчетов ВУЦИК... - С. 10.
- 41 ДА СБУ. - Спр. 44237. - Т. 4.